

Aneta Lewińska.
Ewa Rogowska-Cybulska
Uniwersytet Gdański

UCZEŃ WOBEC INTERTEKSTUALNOŚCI POEZJI (NA PRZYKŁADZIE WIERSZA JANUSZA STANISŁAWA PASIERBA *SYKSTYNA*)

I

Intertekstualność, definiowana przez *Słownik terminów literackich* jako ‘sfera powiązań i odniesień międzytekstowych, w której uczestniczy dane dzieło’¹, jest przedmiotem naukowych badań teorii literatury od połowy XX wieku². Również w szkolnej dydaktyce języka polskiego odczytywanie tekstów poprzez osadzanie ich w kontekstach literackich i pozaliterackich ma swoją długą już tradycję³. W programach i podręcznikach do nauczania języka polskiego ostatnich dziesięcioleci XX wieku często uwzględniano dialogiczność tekstów kultury, a uczniów przygotowywano do dostrzegania intertekstualnych powiązań analizowanych utworów. Jednak współczesna kultura polisensoryczna⁴, w której wyrastają uczniowie generacji Z⁵, czyli pokolenie dzisiejszych nastolatków, stawia przed nauczycielami języka polskiego nowe zadania. W szkole ponadgimnazjalnej nie ma obecnie (w myśl podstawy programowej z języka polskiego z 2012 r.) zamkniętego i jednakowego dla całego pokolenia kanonu tekstów kultury, nie można już zatem apriorycznie zakładać, jak w latach siedemdziesią-

¹ *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, wyd. 2. poszerz. i popr., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, s. 201.

² Termin ten wprowadziła do refleksji teoretycznoliterackiej w drugiej połowie XX w. (1969 r.) J. Kristeva.

³ Por. m.in. S. Bortnowski, *Konteksty dzieła literackiego. Inspiracje metodyczne dla nauczycieli szkół średnich*, Warszawa 1991; *Czytanie tekstów kultury. Metodologia, badania, metodyka*, red. B. Myrdzik, I. Morawska, Lublin 2007; *Dialog kultur w edukacji*, red. B. Myrdzik, M. Karwatowska, Lublin 2009; A. Grodecka, *Wiersze o obrazach. Studium z dziejów ekfrazy*, Poznań 2009; *Ikoniczne i literackie teksty w przestrzeni nowoczesnej dydaktyki*, red. A. Pilch, M. Rusek, Kraków 2015.

⁴ Por. m.in. *Kształcenie językowe w dobie kultury masowej polisensorycznej*, pod. red. U. Kopeć i Z. Sibigi, Rzeszów 2010.

⁵ Por. badania N. Hatałskiej, np. <http://hatalska.com/2015/01/22/generacja-z-pokolenie-ktore-zmieni-nasz-swiat/> [dostęp: 28.04.2016].

tych czy osiemdziesiątych XX w., że każdy uczeń analizował dany tekst literacki czy ikoniczny, ponieważ ten był zamieszczony w jedynym obowiązującym wówczas podręczniku. Konstrukcja obecnej podstawy programowej zakłada autonomię nauczyciela w doborze zarówno lektur, jak i innych tekstów kultury⁶. Jest to wartościowe założenie, które pozwala nauczycielom na autorskie konstruowanie programów, odpowiednie dla danego etapu edukacji i dla danego zespołu klasowego, i które powoduje, że każdy nauczyciel powinien wprowadzać ucznia w świat kultury wysokiej, wybierając do analizy takie teksty kultury, które uważa za najważniejszy składnik dziedzictwa kulturowego, szkoła ma bowiem kształtować w uczniu poczucie świadomego uczestnictwa w kulturze. Warto jednak zauważyć, że dokonywanie wyboru uwarunkowane jest posiadaniem elementarnych kompetencji odbiorczych i interpretacyjnych. Jak zatem przygotować ucznia do dokonywania takiego wyboru? Z pewnością stwarzając takie sytuacje dydaktyczne, w których uczeń poznaje teksty kultury kształtujące europejską tożsamość, opisuje i analizuje arcydzieła światowej kultury, tak by zdobyć wystarczającą wiedzę, która umożliwi mu poruszanie się w świecie intertekstualnych odwołań charakterystycznych dla współczesnej kultury. Wprowadzając ucznia w świat kultury, nauczyciel nie może narzucać mu swojej wizji interpretacyjnej, ale powinien być przewodnikiem w świecie sztuki, której poznanie jest przecież procesem długotrwałym i uzależnionym od wielu czynników. Wolność interpretacyjna możliwa jest jednak tylko wówczas, gdy interpreter ma wystarczającą wiedzę o świecie, by takiej interpretacji dokonywać. Uczeń szkoły ponadgimnazjalnej powinien już mieć dostateczne kompetencje kulturowe, by rozumieć tekst osadzony w kulturze śródziemnomorskiej.

Sławomir Jacek Żurek pisał w komentarzu do obowiązującej *Podstawy programowej*, że szkoła „powinna uczyć inteligentnej lektury, otwartej na różne interpretacje, a zarazem świadomej granic dowolności interpretacyjnej”⁷. Kluczowe jest tu stwierdzenie, że wolność nie oznacza zgody na przekraczanie wszystkich granic i dokonywanie konkretyzacji niezgodnych z rzeczywistością pozajęzykową. Intertekstualność wielu tekstów współczesnej kultury staje się często barierą nie do pokonania dla nastoletniego czytelnika, któremu brak wystarczających kompetencji kulturowych, by odczytać wpisane w tekst odwołania do innych dzieł. Młody czytelnik często zatem dokonuje karkołomnych interpretacji opartych na nieuprawnionych skojarzeniach bądź po prostu nie dostrzega wpisanej w utwór aluzyjności. Tymczasem od dostrzeżenia powiązań intertekstualnych często zależy zrozumienie utworu, ponieważ – jak pisze Janusz Sła-

⁶ Wybór tekstów kultury nie został apriorycznie narzucony przez *Podstawę programową*, należy jednak wziąć pod uwagę, że często dokonują go za nauczyciela autorzy podręczników i pomocniczych materiałów dydaktycznych.

⁷ *Informator o egzaminie maturalnym z języka polskiego od roku szkolnego 2014/2015*, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa 2013, s. 57.

wiński – „każdy tekst słowny sytuuje się w polu innych tekstów, naśladując je, kontynuując, przekształcając, pozostając z nimi w relacji pytanie-odpowieź, a nawet odrzucając je czy unieważniając. Jest dla nas zrozumiały w takiej mierze, w jakiej potrafimy uchwycić jego położenie w owym polu. Dotyczy to w szczególności dzieła literackiego, które nieodmiennie stanowi element rozległej przestrzeni intertekstualnej, obejmuje nie tylko inne dzieła, ale także pozaliterackie formy wypowiedzi”⁸.

Obowiązująca obecnie w szkole *Podstawa programowa* formułuje dla każdego przedmiotu szkolnego trzy ogólne cele kształcenia, które są jednocześnie wymaganiami stawianymi absolwentowi. Dla języka polskiego są to następujące umiejętności:

I. Odbiór wypowiedzi i wykorzystanie zawartych w nich informacji.

Uczeń rozumie teksty o skomplikowanej budowie; dostrzega sensy zawarte w strukturze głębokiej tekstu; rozpoznaje funkcje tekstu i środki językowe służące ich realizacji; ma świadomość kryteriów poprawności językowej.

II. Analiza i interpretacja tekstów kultury.

Uczeń stosuje w analizie podstawowe pojęcia z zakresu poetyki; w interpretacji tekstu wykorzystuje wiedzę o kontekstach, w jakich może być on odczytywany; poznaje niezbędne dla lektury fakty z historii literatury i innych dziedzin humanistyki; odczytuje rozmaite sensy dzieła; dokonuje interpretacji porównawczej.

III. Tworzenie wypowiedzi.

Uczeń buduje wypowiedzi o wyższym stopniu złożoności; stosuje w nich podstawowe zasady logiki i retoryki; ma świadomość własnej kompetencji językowej⁹.

Osiągnięcie przez ucznia tych kompetencji weryfikowane jest na egzaminie maturalnym, zarówno pisemnym, jak i ustnym. Zwłaszcza egzamin ustny umożliwia rozpoznanie umiejętności prowadzenia przez abiturienta rozmowy na tematy ogólnohumanistyczne i znajomość toposów kształtujących naszą kulturę tożsamość. W *Informatorze o egzaminie maturalnym* czytamy:

Cechy zadania egzaminacyjnego

- Zadanie składa się z polecenia i tekstu (w zadaniach stosowane są trzy typy tekstów: teksty o języku, teksty literackie, teksty ikonizacyjne).

⁸ *Słownik terminów literackich*, dz. cyt., s. 201.

⁹ *Podstawa programowa z komentarzem. Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, t. 2, https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2011/02/men_tom_2.pdf [dostęp: 28.04.2016].

- Zadanie daje możliwość weryfikacji sfunkcjonalizowanej (nie odtworczej) wiedzy zdającego oraz jego umiejętności analityczno-interpretacyjnych (w odniesieniu do tekstu źródłowego wskazanego w zadaniu i związanych z nim problemowo przywołań różnych kontekstów). Wiedza językowa i teoretycznoliteracka pełni tu rolę czynnika wspomagającego lekturę tekstów kultury¹⁰.

Osiągnięciu takich kompetencji służą wielokrotnie podejmowane analizy wybranych przez nauczyciela różnych tekstów kultury.

W komentarzu do *Podstawy programowej* S.J. Żurek pisał: „W celu ukazania pragmatycznych oraz intelektualnych korzyści związanych z podjęciem wysiłku lekturowego, nauczyciel musi uczyć świadomego dialogu z dziełem literackim jako źródłem zdobywania informacji, które przydają się w życiu, oraz przedmiotem estetycznych i emocjonalnych doznań”¹¹.

Szczególną rolę w zdobyciu tych umiejętności może i powinna odgrywać poezja. Krótkie teksty poetyckie stanowią zamkniętą całość, co pozwala na dokonanie pełnej interpretacji utworu podczas jednej jednostki lekcyjnej (45 lub 90 minut). Umożliwia to uczniom osiągnięcie satysfakcji z ukończenia procesu analizy i interpretacji utworu oraz przeżycie sukcesu. Jednak praktyka szkolna pokazuje, że interpretowanie tekstu poetyckiego jest zadaniem trudnym i nielubianym przez uczniów. Niechętnie podejmują się oni tego zadania na egzaminie maturalnym, zdecydowanie częściej wybierając tekst argumentacyjny¹², a przecież wiersze poetów polskich zajmują w *Podstawie programowej* stałe miejsce. Również polonista, realizując ten zapis podstawy, najczęściej posługuje się podręcznikiem, a więc wskazanymi przez jego autora tekstami, których być może sam do analizy by nie wybrał. Trudno o przeżycie estetyczne i doznania emocjonalne, jeżeli tekst nauczycielowi i uczniowi się nie podoba i obaj chcieliby – jak Gombrowiczowski Gałkiewicz – krzyknąć „Boże, ratuj, jak to mnie zachwyca, kiedy mnie nie zachwyca?”¹³. Nie oznacza to, że należy zrezygnować ze wspólnego poznawania arcydzieł literatury polskiej i światowej, warto jednak sięgnąć po teksty, które niosą w sobie potencjał interpretacyjny. Należy też poświęcić im tyle czasu, aby uczeń mógł poznać wartość dochodzenia do ukrytych sensów.

¹⁰ *Informator o egzaminie maturalnym z języka polskiego od roku szkolnego 2014/2015*, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa 2013, s. 13.

¹¹ Tamże, s. 57.

¹² Interpretacja tekstu poetyckiego mogła pojawić się w zadaniu maturalnym również przed rokiem 2015, ale od tego roku jeden z tematów wypracowania na poziomie podstawowym i rozszerzonym zawsze będzie interpretacją utworu poetyckiego. Utwory poetyckie mogą też występować w niektórych zestawach na ustnym egzaminie maturalnym. Uczeń powinien więc zdobyć lepszą umiejętność interpretacji tekstu poetyckiego, ponieważ będzie to kompetencja sprawdzana na maturze.

¹³ W. Gombrowicz, *Ferdynand*, w: tegoż, *Dziela*, t. 2, Kraków 1986, s. 43.

Trzeba stworzyć mu okazję do samodzielnego poszukiwania odpowiedzi, ponieważ w przeciwnym wypadku zawsze będzie oczekiwał na gotową formułę interpretacyjną. Uczniowi należy pozwolić docierać do informacji, odkrywać wpisane w tekst aluzje, nadawać im sensy. Polonista powinien być w tym procesie przewodnikiem i mentorem, ale nie takim, który jako jedyny zna gotowe odpowiedzi i podaje je uczniowi w notatce dyktowanej na zakończenie lekcji.

II

W tej części artykułu przedstawiamy metodyczną propozycję analizy i interpretacji na lekcji języka polskiego w szkole ponadgimnazjalnej wiersza Janusza Stanisława Pasierba pt. *Sykstyna*. Pełne zrozumienie tego krótkiego utworu wiąże się z odczytaniem wpisanych w tekst aluzji i dokonaniem konkretyzacji świata pozajęzykowego, do którego odwołuje się ksiądz Pasierb: kaplicy Sykstyńskiej i grotty w Lascaux.

Mimo że autora *Katedry symbolu Europy* nie wymienia się w *Podstawie programowej*, jego wiersze są często czytane w szkołach, zwłaszcza w miastach, z którymi J. St. Pasierb był związany biograficznie, np. w Tczewie czy w Pelplinie. Twórczość i życie ks. Pasierba doczekały się kilku naukowych opracowań¹⁴, a jego wiersze powoli wchodziły do antologii poezji polskiej wydawanych pod koniec XX wieku. Ryszard Matuszewski, pisząc w 1996 w książce *Wstępujący na wzgórze* o swoich spotkaniach z ks. Pasierbem i jego twórczością, zauważył: „Późny debiut poetycki ks. Janusza sprawił, że jego nazwisko dopiero w ostatnich latach zaczęło figurować w opracowaniach syntetycznych: antologiach poezji, zarysach literatury najnowszej. [...] W mojej wydanej już po śmierci ks. Pasierba w 1994 roku antologii *Poezja polska 1939–1991* zamieściłem sześć jego

¹⁴ Por. m.in. A. Pethe, *Poeta czasu otwartego*, Katowice 2000; M. Borkowska, *Molliwa, słowo i sztuka w poezji ks. Janusza St. Pasierba*, Lublin 2003; E. Sykuła, *Pasja według Pasierba*, Lublin 2004; T. Tomasiak, *Na skrzyżowaniu dróg. O poezji Janusza St. Pasierba*, Pelplin 2004; *Szkice o twórczości Janusza St. Pasierba*, red. R. Cieślak, P. Urbański, Szczecin 2006; W. Kudyba, *Rana, która przyzywa Boga. O twórczości poetyckiej Janusza St. Pasierba*, Lublin 2006; A. Stempka, *Tradycja religijna w poezji Jana Twardowskiego i Janusza St. Pasierba*, Bydgoszcz 2006; J. Kowalewska-Dąbrowska, *Tekst poetycki jako przedmiot badań lingwistycznych. Teoria i praktyka w kontekście semantycznych interpretacji utworów poetyckich Janusza Pasierba oraz Anny Kamińskiej*, Pelplin 2013; K. Kranicki, *Poezja doświadczania sacrum. Wokół twórczości poetyckiej Janusza S. Pasierba*, Sopot 2014; M. Ochwat, *Poezja paradoksów – paradoksy w poezji. Poetycka teologia Jana Twardowskiego, Janusza Stanisława Pasierba, Wacława Oszejcy*, Katowice 2014; *Piśro na wodzie. Eseje o ks. Januszu St. Pasierbie i studia z ikonografią dedykowane Jego pamięci*, red. A. S. Czyż, K. Moison-Jabłońska, Warszawa 2015; *Książd Janusz Stanisław Pasierb – człowiek dialogu*, red. B. Wiśniewski, Pelplin 2015.

wierszy. Ponieważ adresatem antologii jest młodociany czytelnik, musiałem zrezygnować z załem z kilku moich ulubionych wierszy, których percepcja zakłada wyższy stopień rozeznania w sztuce światowej”¹⁵. Wiele wierszy ks. Pasierba, człowieka wszechstronnie wykształconego, „uczonego męża” – jak pisało o nim wielu wspominających go przyjaciół – wymaga od czytelnika sporej wiedzy. Warto jednak podjąć wysiłek i również te erudycyjne teksty J. St. Pasierba zaproponować uczniom do analizy na lekcjach języka polskiego w liceum. Ich intertekstualność stanie się dla ucznia i nauczyciela wyzwaniem intelektualnym, któremu warto sprostać.

Jednym z utworów J. St. Pasierba zasługującym ze względu na dużą wartość poznawczą i artystyczną na uważną uczniowską lekturę jest wiersz pt. *Sykstyna*¹⁶, por.:

Sykstyna

z jakiej głębokości
idzie smutek tej kaplicy
jaskini
z prehistorycznymi freskami
brudnej od zacieków
(jest dziełem straszliwej natury
ta grotą) co jakiś czas głośnieki wołają o ciszę
w kilku językach
i jest tak cicho na chwilę
że sąd już mógłby się zacząć¹⁷

Ten poetycki drobiazg, wymagający od odbiorcy rozeznania w sztuce światowej, pozwala też wprowadzić ucznia w tę sztukę. W poniżej przedstawionej propozycji sposobu przeprowadzenia lekcji na temat wiersza *Sykstyna* stawiamy sobie również taki właśnie cel.

Lekcję zaczynamy od zadania dla uczniów opartego na budowaniu skojarzeń. Uczniowie, podzieleni na trzy grupy, otrzymują kartki (każda grupa inną) z wydrukowanymi tekstami: *Psalmem 130 (Z głębokości wołam do Ciebie, Panie)* oraz z napisami *grota Lascaux* i *kaplica Sykstyńska*¹⁸, zrozumienie wiersza Pa-

¹⁵ *Wstępujący na wzgórze. Wspomnienia o Ks. Januszu St. Pasierbie*, red. M. Wilczek, Pelplin 1996, s. 159–160.

¹⁶ Wyzwanie lektury tego wiersza na lekcji języka polskiego podjęli m.in. uczniowie Zespołu Szkół Ekonomicznych im. ks. Janusza St. Pasierba w Tczewie.

¹⁷ J. St. Pasierb, *Wnętrze dłoni*, Łódź 1988, s. 106.

¹⁸ Przy okazji możemy zwrócić uwagę uczniów na poprawny zapis wyrażenia *kaplica Sykstyńska*, w takiej właśnie postaci zapisanego s.v. *kaplica* w najnowszym słowniku ortograficznym (*Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji. Wydanie zaktualizowane*, red. nauk. E. Polański, Warszawa 2016).

sierba wymaga bowiem od czytelnika znajomości psalmu oraz podstawowej wiedzy o grocie w Lascaux i kaplicy Sykstyńskiej. Na otrzymanych kartkach powinny wokół tekstu (metodą „słoneczka”) dopisać, co się im z danym tekstem kojarzy¹⁹.

Zanim uczeń rozpocznie swoją przygodę z utworem *Sykstyna*, warto zadbać o to, by uczniowska konkretyzacja groty w Lascaux i kaplicy Sykstyńskiej wyszła poza krąg szkolnych skojarzeń. By odczytać sensy wiersza ks. Pasierba – historyka sztuki, znawcy tej sztuki, wielokrotnie z nią obcującego, czytającego eseje o sztuce i piszącego takie eseje – warto zaproponować uczniom chociaż namiastkę obcowania z tymi dziełami, zwłaszcza że współczesne nowe media pozwalają na wielozmysłowe odbieranie dzieł sztuki.

Przed wszystkim można z uczniami odbyć wirtualny spacer po kaplicy Sykstyńskiej²⁰. Wyposażenie szkół pozwala już dziś na jej zwiedzenie na dużym ekranie za pośrednictwem projektora obsługiwane przez nauczyciela, jednak największą wartość ma takie doświadczenie wówczas, kiedy uczeń sam jest operatorem urządzenia²¹, a więc wchodzi na odpowiednią stronę na swoim komputerze, tablecie czy smartfonie. Wirtualnemu zwiedzaniu powinien towarzyszyć dźwięk, np. odsłuchanie wybranych fragmentów audycji Polskiego Radia²².

Grotę w Lascaux, od połowy ubiegłego wieku niedostępną dla zwiedzających, możemy poznać już tylko w świecie wirtualnym, ewentualnie z relacji osób, które doświadczyły w niej obecności. Proponujemy więc uczniom najpierw

¹⁹ Uczniowie z Tczewa mieli z zadanymi wyrażeniami językowymi różne skojarzenia. Kaplicę Sykstyńską wiązali z budynkiem, miejscem, sklepieniem, malowidłem, obrazem, historią sztuki, religią, Bogiem, Włochami, Rzymem, Watykanem, Michałem Aniołem, sądem ostatecznym, świętymi, kościołem, bazyliką, papieżem, konklawe, księdzem, grzechem, modlitwą, wiarą, religią i zwiedzaniem, ale też, co może dziwić, z cytadelą i spowiedzią. Grota w Lascaux wywołała w nich następujące asocjacje: miejsce, zwiedzanie, pierwsi ludzie, pierwsza sztuka, prehistoria, jaskinia, malowidła ściennie, rysunki zwierząt, Francja, ale też: nietoperze, egzotyczne miejsce, rzeźba, płomień, minerały i echo. Najmniej powiązań znaleźli uczniowie dla tekstu Psalmu 130, być może dlatego, że taka forma uczniowskiego zadania narusza szkolną praktykę, ponieważ tzw. słoneczko buduje się wokół jednego wyrazu lub wyrażenia, a cały tekst jako centrum asocjacyjne jest dla ucznia czymś nowym. Ponadto tradycja szkolna każe tekst traktować linearnie, toteż uczniowie swoje skojarzenia wpisywali nie wokół tekstu, ale obok każdej jego linijki. Podane hasła wiążą się z religią: psalm, religia, Bóg, kościół, śpiew, grzechy, odkupienie, ksiądz, Jezus, anioły, Pismo Święte. Psalm w świadomości ucznia jest zatem ściśle związany z religią, nie kojarzy się z literaturą i kulturą.

²⁰ http://www.vatican.va/various/cappelle/sistina_vr/ [dostęp: 15.03.2016].

²¹ Por. M. Żylińska, *Neurodydaktyka, czyli nauczanie przyjazne mózgowi*, Toruń 2013, a zwłaszcza rozdział 7. pt. *Nauka wymaga aktywności, czyli o tym, dlaczego nikomu nie można przekazać wiedzy*, s. 84–91.

²² <http://www.polskieradio.pl/8/747/Artykul/1453202,Freski-Michala-Aniola-Sad-ostateczny> [dostęp: 15.03.2016].

odwiedzenie strony z filmem²³, a później lekturę fragmentów eseju Zbigniewa Herberta pt. *Lascaux* z tomu *Barbarzyńca w ogrodzie*. Uczniom rozdajemy karty z wybranymi fragmentami tekstu Zbigniewa Herberta. Dwa zamieszczone niżej Herbertowskie opisy możemy przeczytać przy zatrzymanych kadrach z filmu. Pierwszemu fragmentowi powinno towarzyszyć malowidło dwurożca, por.:

Fragment 1.

Fantastyczny ten stwór o potężnym ciele, krótkiej szyi, małej, przypominającej nosorożca głowie, z której wyrastają dwa ogromne proste rogi, niepodobny jest do żadnego z żyjących ani kopalnych zwierząt. Jego tajemnicza obecność zaraz na wstępie mówi nam, że nie będziemy oglądali atlasu historii naturalnej, ale jesteśmy w miejscu kultu, zaklęć i magii. Prehistorycy są zgodni co do tego, że grota w Lascaux nie była jaskinią mieszkalną, ale sanktuarium, podziemną Kaplicą Sykstyńską naszych praojców²⁴.

Tłem dla lektury drugiego fragmentu powinno być przedstawienie najbardziej znanego malowidła z grotty Lascaux: bizona i martwego myśliwego, por.:

Fragment 2.

Absyda prowadzi do zagłębiającej się czeluści, zwanej szybem, na spotkanie tajemniczy tajemnic.

Jest to scena, a raczej dramat i, jak przystało na dramat antyczny, rozgrywa się między skąpą ilością bohaterów: bizon przekłuty oszczepem, leżący człowiek, ptak i niewyraźny w zarysie odchodzący nosorożec. Bizon stoi profilem, ale ma odwróconą ku widzowi głowę. Z brzucha wypływają wnętrzności. Człowiek, potraktowany schematycznie jak na rysunkach dzieci, ma ptasią głowę zakończoną prostym dziobem, rozrzucone czteropalcaste ręce i sztywno wyciągnięte nogi. Ptak jakby wycięty z kartonu i umieszczony na patyku prostej linii. Całość rysowana grubą, czarną krechą, nie wypełniona kolorem, tylko złotą ochrą tła odbiega swą surową, jakby niezdamą fakturą od malowideł wielkiej sali czy absydy. A mimo to przyciąga uwagę prehistoryków, nie tyle ze względów artystycznych, ile dla ikonograficznej wymowy. [...]

L'abbé Breuil widzi w scenie z szybu rodzaj tablicy upamiętniającej śmiertelny wypadek w czasie polowania. Bizon zabił człowieka, ale śmiertelna rana tego zwierzęcia jest, być może, dziełem nosorożca, który przyłączył się do pojedynku. Dzida rzucona w grzbiet bizona – suponuje dalej uczony – nie mogła spowodować tak szerokiego rozdarcia jamy

²³ <http://www.lascaux.culture.fr/index.php#/en/00.xml> [dostęp: 15.03.2016].

²⁴ Z. Herbert, *Barbarzyńca w ogrodzie*, Lublin 1991, s. 11.

brzuszej, przyczyną tego stał się może prosty przyrząd do miotania kamieni, którego niewyraźny zarys widoczny jest pod nogami zwierza [...] Nie jest to jedyna egzegeza, a że prehistorykom wydawała się zbyt prosta, puścili wodze fantazji. [...]

Leżący człowiek nie jest ofiarą zwierzęcych rogów, ale szamanem w ekstazy transie. [...]

Z jednego jeszcze powodu scena w szybie jest szczególnie ważna i wyjątkowa. Stanowi ona jedno z pierwszych wyobrażeń człowieka w sztuce paleolitycznej. Cóż za uderzająca różnica w traktowaniu ciała zwierzęcego i ciała człowieka. Bizon jest sugestywny i konkretny. Wyczuwa się nie tylko masę jego ciała, ale patos agonii. Figurka człowieka: wydłużony prostokątny korpus, patyki kończyn — są już szczytem uproszczenia, zaledwie rozpoznawalnym znakiem człowieka. Tak jakby malarz oriniacki wstydził się swego ciała, tęskniąc za rodziną zwierząt, którą opuścił. Lascaux jest apoteozą tych istot, którym ewolucja nie kazała zmienić form, pozostawiając je w niezmienionym kształcie.

Człowiek zburzył porządek natury myśleniem i pracą. Starał się stworzyć nowy ład narzucając sobie szereg zakazów. Wstydził się swojej twarzy, widomego znaku różnicy. Przywdziewał chętnie maskę, i to maskę zwierzęcą — jakby chcąc przebłagać za zdradę. Jeśli chciał wyglądać pięknie i potężnie — przebierał się, przemieniał w zwierzę. Wracał do początku, zanurzał się z lubością w ciepłym łonie natury²⁵.

Wykorzystanie zasobów Internetu i możliwości osobistego uczestnictwa w jego wirtualnym świecie pozwoli zarówno nauczycielowi, jak i uczniowi doświadczyć namiastki obcowania z arcydziełami sztuki. Uzyskamy wówczas kompetencje interpretacyjne, które znacznie ułatwią zrozumienie i przeżycie wiersza *Sykstyna*. Dopiero po takim doświadczeniu poznawczym i — być może — estetycznym rozpoczniemy lekturę wiersza. Nauczyciel będzie mógł przyjąć rolę przewodnika po trudnej sztuce interpretowania tekstu, by uczeń po przeprowadzeniu interpretacji mógł — jak Herbert po zwiedzeniu jaskini w Lascaux — powiedzieć:

Nigdy jeszcze nie utwierdziłem się mocniej w kojącej pewności: jestem obywatelom Ziemi, dziedzicem nie tylko Greków i Rzymian, ale prawie nieskończoności²⁶.

Właściwą analizę wiersza proponujemy zacząć od jego głosowej interpretacji przez nauczyciela, podczas której uczniowie śledzą tekst wzrokiem. Pierwszy kontakt z utworem ma więc charakter wielozmysłowy (uczeń wzrokowcem widzi

²⁵ Tamże, s. 14–16.

²⁶ Tamże, s. 21.

tekst, uczeń słuchowiec skupi się raczej na jego warstwie dźwiękowej). Ponadto głośna lektura stanowi sugestię interpretacyjną nauczyciela, który wydobywa sensy wiersza niedostrzegalne dla niedoświadczonego czytelnika poezji.

Cykl czynności analityczno-interpretacyjnych może otworzyć polecenie, by uczniowie wypisali z tekstu nazwy miejsc, o których mowa w wierszu, oraz dodali obok nich ich określenia (*Sykstyna; jaskinia, kaplica – z prehistorycznymi freskami, brudna od zacieków; grotą – dzieło straszliwej natury*). Następnie uczniowie szukają tych samych rzeczowników, które pojawiły się w wierszu Pasierba, oraz ich synonimów (wraz z określeniami) we fragmencie eseju Herberta (*grotą w Lascaux; miejscu kultu, zaklęć i magii; jaskinia [nie była] mieszkalna; sanktuarium; podziemna kaplica; Kaplica Sykstyńska naszych praojców*). Odwołując się do tych notatek, ustalają, o których miejscach mowa w wierszu (kaplica Sykstyńska i jaskinia w Lascaux). Następnie uczniowie powinni wskazać, które słowa wiersza odnoszą się do kaplicy Sykstyńskiej (*Sykstyna, kaplicy, freskami*), a które do groty w Lascaux (*jaskini, prehistorycznymi, brudnej od zacieków, dziełem straszliwej natury ta grotą*). Warto podkreślić w tekście wiersza te odniesienia innymi kolorami.

Przy okazji należy wyjaśnić bliżej słowa *fresk, Sykstyna i kaplica*. Można tu wykorzystać naturalne zachowania młodzieży, czyli znaleźć odpowiednie hasła w wyszukiwarkach internetowych. Znaczenie rzeczownika *kaplica* warto objaśnić na podstawie internetowego *Wielkiego słownika języka polskiego*²⁷ ('część kościoła z ołtarzem, która jest przeznaczona do modlitwy²⁸, odprawiania mszy i nabożeństw'), przy okazji informując uczniów o istnieniu i wartości naukowej tego źródła. Znaczenie rzeczownika *fresk* znajdziemy m.in. w internetowym *Słowniku języka polskiego* (<http://sjp.pwn.pl/sjp>). Przy analizie wiersza Pasierba pożyteczna może okazać się definicja językowa nazwy *Sykstyna* zamieszczona w Wikisłowniku (<https://pl.wiktionary.org/wiki/Sykstyna>), por. „(1.1) *pot.* Kaplica Sykstyńska w Watykanie, (1.2) *pot.* freski w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, (1.3) *pot.* inne freski porównywane do tych w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie”. Uczniowie powinni zauważyć niejednoznaczność tytułu wiersza.

Niech uczniowie zastanowią się, które jeszcze wyrazy z wiersza mogą odnosić się zarówno do kaplicy Sykstyńskiej, jak i do jaskini w Lascaux (oprócz

²⁷ http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=31778&id_znaczenia=3973119&l=12&ind=0 [dostęp: 28.04.2016].

²⁸ Uczniowie Zespołu Szkół Ekonomicznych w Tczewie tworzyli własne potoczne definicje tego leksemu, podkreślając przy tym jego opozycyjność wobec wyrazu *kościół*. Wyjaśniali np.: 'do kaplicy chodzimy się pomodlić, kiedy mamy problem, do kościoła na mszę, czyli spełnić niedzielny obowiązek'. W tych definicjach jako element znaczenia kaplicy pojawiła się jej funkcja, inna niż kościoła, bardziej osobista, związana z konkretnym doświadczeniem modlitwy (bardziej błagalnej niż dziękczynnej). Ten element pozwolił dokładniej uchwycić później intertekstualne powiązanie tekstu z psalmem 130.

tytułowej *Sykstyny* rzeczowniki *kaplica* i *freski*). Należy je dodatkowo podkreślić tym samym kolorem, którym uczniowie podkreślali wcześniej wyrazy odnoszące się tylko do grotu w Lascaux. Następnie uczniowie powinni ustalić, któremu z tych dwu miejsc jest poświęcony analizowany utwór (jaskini w Lascaux) i które wyrazy z wiersza o tym świadczą (*jaskini, jest dziełem straszliwej natury ta grotą, brudna od zacieków, prehistorycznymi* – pozostałych wyrazów można użyć również w odniesieniu do jaskini w Lascaux). Młodzi interpretatorzy powinni jeszcze objaśnić, czemu służą w wierszu określenia odnoszące się do kaplicy Sykstyńskiej (zasygnalizowaniu podobieństw między jaskinią w Lascaux a kaplicą Sykstyńską). Następnie uczniowie ustalają, jakie podobieństwa sugerują poszczególne wyrazy. Warto zauważyć, że malowidła w Lascaux nie są freskami w słownikowym znaczeniu słowa; nazwanie ich *freskami* służy lepszemu wydobyciu podobieństw między grotą w Lascaux i kaplicą Sykstyńską oraz uwydatnieniu ich wartości artystycznej. Nazwanie jaskini w Lascaux kaplicą uwypukla jej funkcje sakralne, a ponadto – poprzez odniesienie do kaplicy Sykstyńskiej – jej wartość artystyczną jako arcydzieła sztuki i wartości symboliczną jako cennego zabytku oraz kulturowego dziedzictwa ludzkości.

Dalsze zadanie analityczno-interpretacyjne to zbadanie roli struktury utworu *Sykstyna*. Obserwując kolorowe podkreślenia, uczniowie powinni zauważyć, że słowa dotyczące kaplicy Sykstyńskiej i grotu w Lascaux przeplatają się w utworze, a zatem wiersz jest tak zbudowany, żeby płynne przechodzenie od opisu jednego miejsca do drugiego sugerowało ich podobieństwo.

Kolejny etap analizy i interpretacji *Sykstyny* stanowi skonkretyzowanie sytuacji mówienia wpisanej w utwór Pasierba. Uczniowie pod kierunkiem nauczyciela powinni ustalić, że nadawca i odbiorca nie ujawniają się w formach osobowych zaimków ani czasowników, a opisana w wierszu sytuacja to zwiedzanie²⁹ (*co jakiś czas głośniki wołają o ciszę / w kilku językach*). Zatem mowa tu o doświadczeniu współczesnego człowieka, który często w pośpiechu bezrefleksyjnie „zalicza” kolejne zabytki.

W tej części lekcji trzeba by też wrócić do – już wcześniej zresztą zauważonych – różnic między jaskinią w Lascaux a kaplicą Sykstyńską, które pozwoliły zidentyfikować jako przedmiot opisu w wierszu właśnie prehistoryczną jaskinię: grotą w Lascaux jest nie tylko dziełem kultury, ale również dziełem natury. Uczniowie powinni wyjaśnić, dlaczego poeta określa naturę mianem *straszliwej*, i zinterpretować *brudne zacieki* jako symbol niszczycielskiej mocy natury. Prowadzi to do wniosku, że natura jawi się w tym utworze jako siła niszcząca

²⁹ Mimo że grotą w Lascaux nie jest już od dawna dostępna dla przeciętnego turysty, to ze szkicu Herberta i z danych internetowych wynika, że można ją niekiedy zwiedzać (por. <http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/681870,Kaplica-Sykstynska-prehistorii>) [dostęp: 28.04.2016].

dokonania człowieka³⁰ (tu: malowidła nazwane freskami), a więc w wierszu *Sykstyna* uwypuklona została również opozycja natury i kultury.

Następnie uczniowie mogliby się zastanowić, do jakich faktów (tekstów) kultury nawiązuje wiersz Pasierba (jaskinia Lascaux, kaplica Sykstyńska, Psalm 130). Nauczyciel rysuje na tablicy oś czasu, na której uczniowie, posługując się dostępnymi im źródłami informacji, umieszczają nazwy artefaktów, z którymi analizowany utwór wchodzi w intertekstualne związki. Uczniowie powinni przypomnieć sobie z wcześniejszych lekcji, że Psalm 130 ma wiele tłumaczeń i że na osi czasu może mieć kilka reprezentacji, ponieważ każde z tłumaczeń jest nowym aktem twórczym. Na osi czasu mogą zatem pojawić się następujące zapisy: *jaskinia w Lascaux* (paleolit, 17 tys. – 15 tys. lat p.n.e.), *Księga Psalmów* (XI–III w. p.n.e.), *Psalterz floriański – pierwsze polskie tłumaczenie psalmów* (XIII w.), *kaplica Sykstyńska* (XV w.), *Psalterz Dawidów Jana Kochanowskiego* (1579 r.), *Biblia Tysiąclecia* (2. połowa XX w.). Młodzi interpretatorzy powinni zastanowić się, co łączy wszystkie wypisane na osi czasu nazwy, by ustalić, że są one związane z kultem religijnym i modlitewną postawą człowieka. Wiersz *Sykstyna* mówi zatem o odwieczności ludzkiej potrzeby modlitwy.

Kolejne zadanie dla uczniów polega na porównaniu pierwszych dwu wersów utworu Pasierba z początkiem Psalmu 130 w tłumaczeniu z Biblii Tysiąclecia:

Psalm 130

Z otchłani grzechu ku Bożemu miłosierdziu
Z głębokości wołam do Ciebie, Panie,
o Panie, słuchaj głosu mego!
Nakłoń swoich uszu
Ku głośnemu błaganiu mojemu!
Jeśli zachowasz pamięć o grzechach, Panie,
Panie, któż się ustoi?

Uczniowie łatwo zauważą, że w incipitach obu tekstów powtarza się wyrażenie przyimkowe z *głębokości*. Warto dokonać porównania jego otoczenia składniowego w analizowanych tekstach. W psalmie stanowi ono określenie czasownika *wołam*, który nazywa modlitewną, błagalną postawę osoby mówiącej w wierszu. W utworze Pasierba wyrażeniem nadrzędnym dla słów z *jakiej głębokości* jest fraza *idzie smutek*, poeta zmienił zatem podmiot zdania z osobowego, domyślnego *ja* (odnoszącego się do człowieka modlącego się wersetami

³⁰ O motywie niszczycielskiej roli czasu wobec dokonań człowieka, zwłaszcza zabytków architektury, w twórczości Pasierba pisze A. Reszczyk, *Natura – człowiek – kultura w twórczości Janusza Stanisława Pasierba*, „Świat Tekstów. Rocznik Słupski”, nr 9, Słupsk 2011, s. 184. Autorka przywołuje w tym kontekście wiersz *Sykstyna*.

psalmu) na nieosobowy *smutek*. Adresatem modlitwy ja lirycznego w Psalmie 130 jest Bóg, w tekst *Sykstyny* adresat nie został wpisany.

Trzeba się też zastanowić nad całym wypowiedzeniem: *z jakiej głębokości / idzie smutek tej kaplicy / jaskini*. Czy to jest pytanie (można by je zakończyć znakiem zapytania), czy refleksja (mogłoby być zakończona wielokropkiem), czy wyraz ubolewania (wówczas należałoby zakończyć to zdanie wykrzyknikiem). Powinniśmy też zadać uczniom pytanie, dlaczego zwiedzanie tego miejsca kojarzy się ze smutkiem (nastroj panujący w jaskini, spowodowany ciemnością i chłodem?; tematyka malowideł, związana z zabijaniem i śmiercią?; refleksja na temat przemijania?).

Po tych ustaleniach należy pomóc uczniom skonkretyzować metaforę *z głębokości*. Mogą oni zinterpretować ją dosłownie (duża podziemna jaskinia), ale powinni dokonać też próby odszukania jej przenośnego sensu, m.in. poprzez odniesienie do osi wertykalnej ziemia – niebo lub podziemie (grota w Lascaux) – niebo, do *głębi* rozumianej jako stereotypowe miejsce, z którego płynie modlitwa (*z serca, z wnętrza duszy*), do *głębi* czasu, w którym człowiek (gatunek ludzki) modli się do Boga³¹. Nauczyciel powinien pokierować uczniami tak, by przywołali także *głębokość* grzechu, o którym mowa w Psalmie 130.

Kolejnym elementem czynności analityczno-interpretacyjnych powinno być wyjaśnianie zdania zamykającego wiersz Pasierba. Prosimy uczniów, by uwzględniając wszystkie dotychczasowe wnioski z analizy i interpretacji, wyjaśnili, jak rozumieją zdanie *sąd już mógłby się zacząć*. Na tym etapie możemy zastosować sekwencję poleceń sterujących samodzielnią pracą uczniów:

- Udowodnij, że wyraz *sąd* użyty w tym zdaniu jest celowo wieloznaczny. Jaką literą należy go pisać w odniesieniu do kaplicy Sykstyńskiej? (fresk Michała Anioła pt. *Sąd Ostateczny*)
- Zastanów się, kogo można sądzić w grocie Lascaux: jej mieszkańców sprzed tysięcy lat czy nas, ich potomków, zwiedzających jaskinię?

Ostatnie ogniwo lekcji to próba odpowiedzi na pytanie, co jest tematem wiersza *Sykstyna*. Przy pomocy nauczyciela uczniowie powinni dojść do wniosku, że utwór ten zawiera refleksje związane ze zwiedzaniem jaskini w Lascaux i dostreżeniem jej wielorakiego podobieństwa do kaplicy Sykstyńskiej. Dotyczą one m.in. wartości artystycznej obecnych tam dzieł sztuki, ludzkiej potrzeby modlitwy, opozycji natury i kultury oraz powierzchowności przeżyć współczesnego turysty.

³¹ Tak rozumieли metaforę *głębokości* uczniowie Zespołu Szkół Ekonomicznych w Tczewie, nawiązując do rysowanej na lekcji osi czasu.

W ramach pracy domowej można polecić uczniom napisanie krótkiej notatki na temat: „Co nas łączy z naszymi prehistorycznymi przodkami, a co nas od nich dzieli?”.

Bibliografia

Borkowska M., 2003, *Modlitwa, słowo i sztuka w poezji ks. Janusza St. Pasierba*, Lublin.

Bortnowski S., 1991, *Konteksty dzieła literackiego. Inspiracje metodyczne dla nauczycieli szkół średnich*, Warszawa.

Czytanie tekstów kultury. Metodologia, badania, metodyka, red. B. Myrdzik, I. Morawska, Lublin 2007.

Dialog kultur w edukacji, red. B. Myrdzik, M. Karwatowska, Lublin 2009.

Gombrowicz W., 1986 *Ferdydurke*, w: tegoż, *Dzieła*, t. 2, Kraków.

Grodecka A., 2009, *Wiersze o obrazach. Studium z dziejów ekfrazy*, Poznań.

Herbert Z., 1991, *Barbarzyńca w ogrodzie*, Lublin.

Ikoniczne i literackie teksty w przestrzeni nowoczesnej dydaktyki, red. A. Pilch, M. Rusek, Kraków 2015.

Informator o egzaminie maturalnym z języka polskiego od roku szkolnego 2014/2015, Centralna Komisja Egzaminacyjna, Warszawa 2013.

Kowalewska-Dąbrowska J., 2013, *Tekst poetycki jako przedmiot badań lingwistycznych. Teoria i praktyka w kontekście semantycznych interpretacji utworów poetyckich Janusza Pasierba oraz Anny Kamieńskiej*, Pelplin.

Kranicki K., 2014, *Poezja doświadczenia sacrum. Wokół twórczości poetyckiej Janusza S. Pasierba*, Sopot.

Książd Janusz Stanisław Pasierb – człowiek dialogu, red. B. Wiśniewski, Pelplin 2015.

Kształcenie językowe w dobie kultury masowej polisensorycznej, pod. red. U. Kopeć i Z. Sibigi, Rzeszów 2010.

Kudyba W., 2006, *Rana, która przyzywa Boga. O twórczości poetyckiej Janusza St. Pasierba*, Lublin.

Ochwat M., 2014, *Poezja paradoksów – paradoksy w poezji. Poetycka teologia Jana Twardowskiego, Janusza Stanisława Pasierba, Wacława Oszajcy*, Katowice.

Pasierb J. St., 1988, *Wnętrze dłoni*, Łódź.

Pethe A., 2000, *Poeta czasu otwartego*, Katowice.

Pióro na wodzie. Eseje o ks. Januszu St. Pasierbie i studia z ikonografii dedykowane Jego pamięci, red. A. S. Czyż, K. Moison-Jabłońska, Warszawa 2015.

Reszczyk A., 2011, *Natura – człowiek – kultura w twórczości Janusza Stanisława Pasierba*, „Świat Tekstów. Rocznik Słupski”, nr 9, Słupsk, s. 179–192.

Słownik terminów literackich, pod red. J. Sławińskiego, wyd. 2. poszerz. i popr., Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988.

Stempka A., 2006, *Tradycja religijna w poezji Jana Twardowskiego i Janusza St. Pasierba*, Bydgoszcz.

Sykuła E., 2004, *Pasja według Pasierba*, Lublin.

Szkiecy o twórczości Janusza St. Pasierba, red. R. Cieślak, P. Urbański, Szczecin 2006.

Tomasik T., 2004, *Na skrzyżowaniu dróg. O poezji Janusza St. Pasierba*, Pelplin.

Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji. Wydanie zaktualizowane, red. nauk. E. Polański, Warszawa 2016.

Wstępujący na wzgórze. Wspomnienia o Ks. Januszu St. Pasierbie, red. M. Wilczek, Pelplin 1996, s. 159–160.

Żylińska M., 2013, *Neurodydaktyka, czyli nauczanie przyjazne mózgowi*, Toruń.

Strony internetowe

<http://hatalaska.com/2015/01/22/generacja-z-pokolenie-ktore-zmieni-nasz-swiat/>

<http://www.lascaux.culture.fr/index.php#/en/00.xml>

<http://www.polskieradio.pl/8/747/Artykul/1453202,Freski-Michala-Aniola-Sad-ostateczny>

<http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/681870,Kaplica-Sykstynska-prehistorii>

http://www.vatican.va/various/cappelle/sistina_vr/

http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=31778&id_znaczenia=3973119&l=12&ind=0

Podstawa programowa z komentarzem. Język polski w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum, t. 2, https://men.gov.pl/wp-content/uploads/2011/02/men_tom_2.pdf.

Streszczenie

Uczeń wobec intertekstualności poezji (na przykładzie wiersza Janusza Stanisława Pasierba *Sykstyna*)

Artykuł omawia problem intertekstualności poezji w nauczaniu uczniów szkoły ponadgimnazjalnej umiejętności analizy i interpretacji wierszy. Autorki ukazują możliwości analizy i interpretacji wiersza z uwzględnieniem

jego intertekstualności na przykładzie wiersza *Sykstyna* Janusza Stanisława Pasierba. Omawiają występujące w tym utworze nawiązania do kaplicy Sykstyńskiej, jaskini w Lascaux i Psalmu 130, a także proponują sposoby, jak można uzmysłowić te związki uczniom.

Summary

A student against intertextuality in poetry (as exemplified by the poem *Sykstyna* by Janusz Stanisław Pasierb)

The article discusses intertextuality in poetry in teaching secondary school students how to analyze and interpret poetry. The authors of the article show the possible analyses and interpretations of a poem with regard to its intertextuality, using the poem entitled *Sykstyna* by Janusz Stanisław Pasierb as an example. They discuss the references to the Sistine Chapel, Lascaux Caves and Psalm 130, and they propose ways to make students aware of them.